

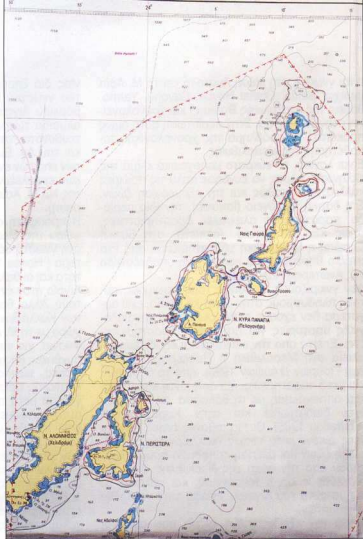

ΝΕΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΓΙΑ ΤΗ ΜΕΣΟΛΙΘΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟ ΣΤΟΝ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΧΩΡΟ

Αδαμάντιος Σάμψων
Αρχαιολόγος

Μέχρι πρόσφατα γνωρίζαμε την περίοδο αυτή από το σπήλαιο Φράγγχι, όπου υπάρχει άριστη διαδοχή των στρωμάτων από την Ανώτερη Παλαιολιθική έως το τέλος της Νεολιθικής. Ο όρος Μεσολιθική έχει καθιερωθεί στη Δυτική Ευρώπη με τυπικά γνωρίσματα από μακρού χρόνου, και ορίζει την αρχή της “Νεοθερμικής” (Neothermal) κλιματικής περιόδου, γύρω στο 8000 π.Χ. (Boncall 1990). Σε μερικές περιπτώσεις τα όρια της Μεσολιθικής εμπλέκονται με αυτά της Εππαλαιολιθικής (Gravetian), ενώ αλλού (Αγγλία, Ιρλανδία) κατεβαίνουν πολύ χαμηλά.

Χαρακτηριστική είναι η χρονική καθυστέρηση του μεσολιθικού πολιτισμού στο Lepenski Vir της Βαλκανικής (Srejovic 1969), με ραδιοχρονολογίες 5500-4600 π.Χ., ενώ χαμηλή είναι επίσης και η χρονολογία για τη μεσολιθική φάση από το Σιδάρι της Κέρκυρας (5870+340). Αντίθετα, στην ευρύτερη μεσοανατολική ζώνη η Μεσολιθική έχει ανέλθει στη 10η χιλιετία π.Χ.

1. Χάρτης του ΒΔ Αιγαίου.

Μέχρι σήμερα η Μεσολιθική αντιμετωπιζόταν ως κάτι το πρωτόγνωρο στον ελληνικό χώρο, σε αρκετές μάλιστα περιπτώσεις αμφισβητέο και η ύπαρξή της. Επιφυλάξεις για την απόδοση του όρου "Μεσολιθική", σε ό,τι καλύπτει το κενό μεταξύ της Νεολιθικής και της Νεολιθικής, είχαν εκφραστεί από τον Δ. Θεοχάρη (1972, 24), επειδή τα μεσολιθικά ευρήματα της Θεσσαλίας (Βοϊβή, Θεοχάρης 1967) και αυτά από το Σιδάρι δεν ήταν στρωματογραφικά ασφαλή. Ο ίδιος είχε θεωρήσει την περίοδο αυτή ως "αληθινά μεταβατική φάση", που συνέχιζε στη λιθοτεχνία την εσχάτη παλαιολιθική παράδοση και την χαρακτηρίζει περισσότερο επιπαλαιολιθική παρά μεσολιθική. Τα ευρήματα όμως από πολλά μέρη της Ελλάδας συν τω χρόνω πληθαίνουν, κυρίως από σπήλαια, και η περίοδος αυτή τείνει να πάρει τις πραγματικές της διαστάσεις και τα ιδιαίτερα της χαρακτηριστικά. Λείψανα κατοίκησης από το Φράγγχι,

σπήλαιο Κύκλωπα Γιούρων (εικ. 1, 2), Θεόπετρα, Πρόσυμα και Κύθνο παρουσιάζουν ομοιογένεια, ενώ άλλα λιγότερο χαρακτηριστικά στοιχεία υπάρχουν σε υπαίθριες θέσεις. Είναι γεγονός ότι ο πολιτισμός της περιόδου αυτής δείχνει φτώχος, αλλά αυτό δεν σημαίνει "παρακμή" (Θεοχάρης 1972, 24). Δεν υπάρχουν σημαντικά έργα τέχνης, αλλά σ' αυτή την περίοδο μπαίνουν οι βάσεις για πολύ σημαντικές αλλαγές στην οικονομία, που θα οδηγήσουν στη "νεολιθική επανάσταση". Ενώ συνεχίζεται το κυνήγι και η συλλογή αγριών καρπών και δημητριακών, παρατηρείται άνθηση της αλιείας με την τελειοποίηση του εργαλειακού εξοπλισμού. Τα δεκάδες αγκίστρια στα Γιούρα της Αλοννήσου (Sampson 1996, Σάμψων 1996), που βρέθηκαν σε μεσολιθικά στρώματα και χρονολογούνται από το 7000-8000 π.Χ. περίπου, μαρτυρούν πραγματική μικροτεχνία υψηλότατου επιπέδου (εικ. 3). Στο Φράγγχι οι αλιευτικές δραστηριότητες αυξάνονται στο ύστερο τμήμα

της περιόδου, όπου παρατηρείται και εντατική χρήση του οψιανού (Perles 1990, 46). Η συλλογή οστρέων και σαλιγκαριών γίνεται εντατική, ιδιαίτερα η παρουσία των τελευταίων σε όλες τις θέσεις σημαίνει ότι υπήρχαν θερμές και υγρές κλιματικές συνθήκες. Η ναυσιπλοία βελτιώνεται, αν δεν αρχίζει την εποχή αυτή, και έτσι το ψάρεμα γίνεται αποδοτικότερο (εικ. 4) και η διακίνηση αγαθών από μακρινές περιοχές επιτρέπει (οψιανός Μήλου). Ταυτόχρονα στα Γιούρα υπάρχουν ενδείξεις ότι αρχίζουν να εξημερώνονται ζώα (χοίροι) λίγο μετά το 8000 π.Χ., ενώ υπάρχουν τεράστια συγκεντρώση σπόρων φυτών στο Φράγγχι. Δεν αποκλείεται λοιπόν από την εποχή αυτή να έχουμε τις απαρχές της πρώιμης "νεολιθικοποίησης" (neolithization) του ελληνικού χώρου. Από αυτή την άποψη θα μπορούσε η περίοδος αυτή σε ορισμένες περιοχές του ελληνικού χώρου να χαρακτηριστεί ως "Πρωτονεολιθική" ή "Προκεραμική", κάτι ανάλογο με τη φάση που

είναι γνωστή στη Μέση Ανατολή και τη Μ. Ασία (Λεριχώ, Βείδα, Chatal Huyuk, Cayonu, Yarmo, θέσεις της ανατολικής Θράκης) και χρονολογείται στην 9η χιλιετία. Στην περίπτωση αυτή όμως προκύπτει το πρόβλημα της χρονολογικής τοποθέτησης της Μεσολιθικής.

Είναι λογικό, το εύκρατο μεσογειακό κλίμα της ελληνικής χώρας να ευνόησε πολύ τις πρώιμες καλλιέργειες καθώς και την εξημέρωση ζώων. Στη δυτική Μεσόγειο (Ισπανία), την ίδια περίοδο, παρατηρούμε αλιευτικές δραστηριότητες, όπως και στο Αιγαίο. Αντίθετα, στη δυτική Ευρώπη η Μεσολιθική χαρακτηρίζεται από ένα στάδιο θηρευτικό και πολιτισμικά υποδέστερο της Ανώτερης Παλαιολιθικής.

Δεν γνωρίζουμε τι ώθησε τους πρώιμους αυτούς πληθυσμούς στην εντατική αλιεία, ενώ αργότερα δεν έχουμε παρά ελάχιστες αρχαιολογικές μαρτυρίες για παρόμοιες δραστηριότητες. Έπειτα από την εντατική και εξειδικευμένη αλιεία στη Μεσολιθική ή Προκεραμική φάση των Γιούρων (Σάμιων 1996), από το 6300 π.Χ. και μετά παρατηρείται μια ασήμαντη και αμελητέα απασχόληση με τη θάλασσα, πράγμα που έχει διαπιστωθεί και στην Κυρή-Παναγιά (Élstratiou 1985). Οι πιο πιθανές αιτίες ήταν οι νέες οικονομικές τάσεις (καλλιέργειες, εξημέρωση ζώων και αύξηση κοπαδιών) που επικράτησαν από την αρχή της Νεολιθικής, ενώ δεν πιστεύουμε ότι η Μεσόγειος, και μάλιστα το τμήμα αυτό του Αιγαίου, έπαψε ποτέ να βριθεί αλιευμάτων.

Παρά την εξειδικευμένη αλιεία που ασκείται στις Β. Σποράδες, η ύπαρξη σαλγκαριών και οστρέων πιθανώς δείχνει ότι η εξασφάλιση της τροφής στους χρόνους αυτούς δεν ήταν εύκολη

νίας διά Ήφρας και διά θαλάσσης, ίσως μέσω του γνωστού αρχαίου θαλάσσιου δρόμου του βόρειου Αιγαίου. Ο δρόμος ακολουθούσε την αλυσίδα των νησιών των Β. Σποράδων και κατευθυνόταν στην ΒΑ Μ. Ασία μέσω της Λήμνου και του Αγ. Ευστρατίου. Τη δυνατότητα αυτών των επαφών ενισχύει και η τεχνική των μεσολιθικών εργαλείων των Γιούρων, που θυμίζει αυτή της ΝΔ Μ. Ασίας (J. Kozłowski, προσ. πληροφόρηση).

Η πρόσφατη ανασκαφή οικισμού και νεκροταφείου της Μεσολιθικής περιόδου στην Κύθνο, στη γνωστή θέση που είχε επισημανθεί παλαιότερα (Honea 1975), μαρτυρεί ότι η δραστηριότητα και οι θαλάσσιες επικοινωνίες και στο νότιο Αιγαίο ήταν έντονες ήδη από τους χρόνους αυτούς. Άλλοι θαλάσσιοι δρόμοι μέσω των νησιών των Κυκλάδων πρέπει να ένωσαν τον ελλαδικό χώρο με τη Μ. Ασία και το νοτιοανατολικό Αιγαίο. Φυσικά, για να εδραιωθούν οι νέες οικονομικές συνθήκες θα χρειαζότανε πολλές χιλιετίες, ίσως χιλιετίες, ωστόσο τα πρώτα επιτεύγματα της Ανατολής πρέπει να διαδόθηκαν όχι πολύ αργότερα μετά την εφαρμογή τους εκεί. Παρ'όλ'αυτά, τείνουμε στο να δεχθούμε και μια παράλληλη εξέλιξη μεταξύ των δύο στενά συνδεδεμένων περιοχών, αφού με την πρόοδο των ερευνών γίνεται δεκτό ότι και στον ελληνικό χώρο υπήρχαν τοπικές άγριες μορφές φυτών και ζώων. Οι σχετικές εργασίες (Krafl 1982, Psychogios 1988) που υπάρχουν σήμερα για το κλίμα και τη στάθμη της θάλασσας στην περίοδο αυτή τυγχάνουν γενικής αναγνώρισης (Stiros 1994), είναι όμως αρκετά παραδεκτό ότι βρισκόμαστε σε μια εποχή με υγρό και ζεστό κλίμα που ευνοούσε τη βλάστηση.

3. Γιούρα Αλοννήσου. Οστά αγκίτρια της Μεσολιθικής περιόδου.

4. Οστά ψαριών από το σπήλαιο Γιούρων.

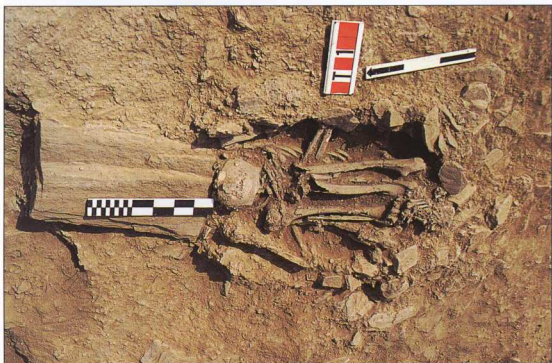
και η δημιουργία τροφικών αποθεμάτων σχεδόν αδύνατη. Η συλλεκτική αυτή οικονομία δεν εξασφάλιζε τροφή σε όλες τις εποχές του χρόνου, η δε έλλειψη μεγάλων ζώων σε πολλές περιοχές, κυρίως στα νησιά, περιορίζει τις κυνηγετικές δραστηριότητες. Επομένως η εξημέρωση ζώων και οι καλλιέργειες ήταν επιτακτική ανάγκη για τη διαβίωση του πληθυσμού, που δεν θα ήταν μεγάλος. Εφόσον λοιπόν υπήρχε η πίεση των αναγκών και το κατάλληλο οικολογικό περιβάλλον, οι πληθυσμιακές αυτές ομάδες ήταν έτοιμες να δεχτούν νέες ιδέες και τεχνικές στην οργάνωση της οικονομίας, και έτσι υπήρχε πρόσφορο έδαφος για μεταφύτευση των νέων επιτευγμάτων πιθανώς από την Ανατολή, η οποία είναι δυνατόν να έγινε μέσω κάποιας επικοινων-

Παρατηρείται ότι στην ανατολική Ελλάδα και στο Αιγαίο εντοπίζονται οι πιο πρώιμες θέσεις (Φράγγχι, Γιούρα, Κύθνος), ενώ στη δυτική Ελλάδα και στη Βαλκανική η μεσολιθικό στάδιο παρουσιάζει χρονική καθυστέρηση και διαρκεί περισσότερο χρόνο. Αυτό ασφαλώς δεν μπορεί να σημαίνει ένδειξη αποικισμού από την Ανατολή (Θεοχάρης 1972, 35). Μάλλον η διαφορά κλιματός μεταξύ δυτικής και ανατολικής Ελλάδας μπορεί να είναι η αιτία, αν συμπελολογηθεί και η υνιοική γεωγραφική θέση του Αιγαίου, που επιτρέπει μέσω των νησιών τις επαφές με την ανατολή. Εκεί που καταλήγουν τελικά είναι ότι το μεσολιθικό στάδιο δεν εμφανίζεται ούτε διαρκεί το ίδιο παντού.

Παράλληλα, τα σκελετικά λείψανα που ανήκουν

5. Αποψη της μεσολιθικής
θέσης της Κύθνου.

στην περίοδο αυτή παρουσιάζονται λίγα μέχρι στιγμής. Το μεγαλύτερο σύνολο σκελετών προέρχεται από το Φράγγθι (Cullen 1995), όπου, εκτός από εννέα ταφές, βρέθηκαν καύσεις νεκρών και πολλά διασπαρμένα ανθρώπινα οστά. Διαπιστώθηκε μάλιστα ότι οι περισσότερες χρονολογούνται στην πρώτη φάση της Μεσολιθικής (Lower Mesolithic). Άλλα ανθρωπολογικά ευρήματα προέρχονται από τη Θεσπείτρα Καλαμπάκας, την Αττική και τα Γιούρα της Αλωνήσου, σε πρόσφατη ανασκαφή μας όμως βρέθηκαν ολόκληροι σκελετοί σε οκτάζουσα ή ημιοκτάζουσα στάση στη θέση Μαρουλάς της Κύθνου (εικ. 5, 6). Κατά τον Angel (1971, 21), ένας από τους καλύτερα διατηρημένους σκελετούς του Φράγγθι μοιάζει με τους δυτικοευρωπαϊκούς της Ανώτερης Παλαιολιθικής. Από τα Γιούρα της Αλωνήσου προέρχεται ένα κρανίο γυναίκας πολύ προχωρημένης ηλικίας, που αποτελεί μέχρι στιγμής ένα από τα αρχαιότερα ανθρωπολογικά ευρήματα στο Αιγαίο.

Ένα άλλο σημαντικό θέμα είναι η ύπαρξη ή μη μιας Προκεραμικής ή Πρωτονεολιθικής φάσης, που πρώτος ο Θεοχάρης καθιέρωσε στην Ελλάδα (Θεσσαλία). Παρόλο που μέχρι σήμερα έχει δεχθεί πολλές επικρίσεις, η φάση αυτή φαίνεται ότι είναι γεγονός που δεν μπορεί να αμφισβητηθεί (Nandris 1970). Εκτός Θεσσαλίας ευρήματα της Προκεραμικής επισημάνθηκαν στο Φράγγθι (Jacobson 1974), στην Αργολίδα (Δεϊλάκη 1992) και στην Κνωσό. Αξιοσημείωτο είναι ότι οι ηλικίες των προκεραμικών θέσεων στο Φράγγθι και στην Κνωσό συμπίπτουν (γύρω στο 8000 πριν από σήμερα). Αν και η φάση αυτή δεν βρέθηκε στο Αχίλλειο κατά τις πρόσφατες έρευνες (Gimbutas 1989, 27), δεν μπορεί να αμφισβητηθεί η ύπαρξή της.

Το πιθανότερο είναι ότι η Προκεραμική δεν υπήρξε παντού, πράγμα που είχε δεχθεί και ο ίδιος ο Θεοχάρης, ενώ οι λεπτές επιχώσεις δεί-

χνουν ότι η διάρκειά της ήταν σύντομη. Η γνώμη του ίδιου ερευνητή είναι ότι οι προκεραμικοί οικισμοί ήταν εποχιακοί. Το ότι η φάση αυτή διατήρησε εργαλεία και άλλα χαρακτηριστικά της Μεσολιθικής είναι προφανές. Όμως οι ειδικοί μελετητές που ασχολούνται με την τεχνολογία των λίθινων εργαλείων βρίσκουν ότι υπάρχει εμφανής διαφορά στην τυπολογία από την Μεσολιθική στην Προκεραμική (Perles 1990, Μουνδρέα και Kozłowski, προσ. πληροφόρηση).

Παρ' όλα αυτά, πιστεύουμε ότι δεν μπορεί να είναι παντού εμφανής η διαφορά μεταξύ Μεσολιθικής και Προκεραμικής. Θα μπορούσε όμως η δεύτερη να θεωρηθεί ως το ύστερο τμήμα της πρώτης. Στα Γιούρα της Αλωνήσου μια προκεραμική φάση δεν είναι διακριτή από την εργαλειοτεχνία, η παρουσία όμως εξημερωμένων ζώων θα μπορούσε να είναι ένα ενισχυτικό στοιχείο γι' αυτήν. Πάντως η μικρή διάρκεια της φάσης μέχρι σήμερα (300-500 χρόνια) τείνει να μειώσει τη σημασία της. Αντίθετα, στη Μ. Ασία και στη Μέση Ανατολή η προκεραμική έχει μεγάλη διάρκεια (Osdoğan 1995) και καλύπτει περίπου δύο χιλιετίες.

Πιστεύουμε ότι η έρευνα της Μεσολιθικής στην Ελλάδα τώρα μόλις αρχίζει, και είναι φυσικό να αναμένονται σημαντικές ανακαλύψεις στο άμεσο μέλλον. Επίσης η μελέτη των οργανικών καταλοίπων από την ανασκαφή των Γιούρων, που δεν έχει ολοκληρωθεί ακόμη, μπορεί να προσφέρει νέα σημαντικά στοιχεία, τα οποία πιθανόν να αλλάξουν την καθιερωμένη ορολογία και τη διαδοχή των φάσεων, όπως τη γνωρίζουμε μέχρι τώρα. Η περίοδος αυτή, που θεωρείται ότι παρεμβάλλεται μεταξύ της Παλαιολιθικής και της Νεολιθικής, πρέπει να επεκτείνεται παντού στον ελλαδικό χώρο, αλλά πιθανολογούμε ότι έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον στο χώρο του Αιγαίου.

7. Κύθνος. Δάπεδο κτιρίου κατασκευής.

Η έρευνα των νησιών του Αιγαίου, ιδιαίτερα αυτών που βρίσκονται πλησιέστερα προς την ηπειρωτική Ελλάδα, προβλέπεται ότι θα παρουσιάσει εκπληξίες. Ήδη η Κύθνος είχε παρουσιάσει ευρήματα της εποχής αυτής, αλλά η χρονολογία τους μέχρι τελευταία δεν ήταν πεντακτική. Σε ανασκαφές που διενεργήσαμε πολύ πρόσφατα αποδείχθηκε ότι στην ίδια θέση συνυπήρχαν ταφές αλλά και λειψάνα κατοικιών της ίδιας εποχής (εικ. 7), πράγμα που για πρώτη φορά εντοπίζεται στον ελληνικό χώρο. Στην Κύθνο βρέθηκαν και άλλες προνεολιθικές θέσεις, και πιστεύεται ότι η έρευνα και των άλλων νησιών του Αιγαίου θα δώσει σημαντικά νέα ευρήματα.

Αυτό που απαιτείται είναι να διευκρινισθεί η χρονική τοποθέτηση της Μεσολιθικής στην Ελλάδα και η σχέση της με την Προκεραμική. Οι ερευνητές του "Δημόκριτου", Γ. Μανιάτης και Γ. Φακορέλλης, προχωρώντας στην ανάλυση δεκάδων δειγμάτων από το σπήλαιο Κύκλωπα εφορμίζοντας τη μέθοδο του ^{14}C σε τέσσερα διαφορετικά υλικά (άνθρακα, οστά, όστρεα και χερσαία μαλάκια), με σκοπό να χρονολογηθούν με ακρίβεια τα στρώματα του σπηλαίου και να αποτελέσουν αυτά τη βάση για την περαιτέρω χρονολόγηση θέσεων του Αιγαίου. Ήδη τα ακεραμικά στρώματα του σπηλαίου, που παρουσιάζουν ομοιογένεια όσον αφορά τη λιθοτεχνία, έχουν δώσει χρονολογίες που κυμαίνονται από το 6300 έως το 8500 π.Χ., ενώ αναμένονται και παλαιότερες ηλικίες.

New Evidence of the Mesolithic in the Greek Area

A. Sampson

The Mesolithic in Greece was until recently considered as a doubtful period and in certain cases even

questioned its existence. The archaeologist D. Theocharis had defined the Mesolithic as a transitional phase, the lithotechnology of which continued the Late Palaeolithic tradition.

However, the relevant finds in Greece are multiplied day after day and the Mesolithic tends to obtain its real dimensions and special characteristics. The habitation remnants from the Frangthi cave, the Theopetra in Kalambaka, the Cyclopes cave on the island of Joura, Alonnessos, and the outdoor site on Kythnos exhibit a remarkable homogeneity as regards lithotechnology and food remnants. The excavation data from the cave on Joura – the huge accumulation of fish bones and the technical perfection of the relevant equipment – prove an astonishing boom of fishing. The dozens of bone hooks dating between 8500-7000 BC witness to the highest quality of minor arts.

The lithotechnology recovered from the forementioned sites follows the Palaeolithic tradition and shows typical Mesolithic characteristics; however, shortly after 8000 BC the first domesticated animals (pigs) appear in the cave of Joura, while a primitive cultivation of plants probably commences in the Frangthi cave. This latter phase could thus be characterized as "Early Neolithic" or "Preceramic" and corresponding to the analogous phase which, in the Middle East and Asia Minor (Yarmo, Cayonu, Beida, Jericho), is dated in the 9th millennium. In this case, however, the problem of the chronological definition of the Mesolithic emerges.

What is primarily established is that the Mesolithic in Eastern Greece and the Aegean begins earlier, while in Western Greece (Corfu) and the Balkans (Lepenski Vir) there is a time lag. It seems that the transplantation of the new achievements (cultivation, domestication of animals) was made probably from the East to the Balkans via the Aegean sea routes. Thus, it is natural that the Aegean sites appear more developed than those of Western Greece. The recent excavation of a Mesolithic settlement on Kythnos testifies that the marine activities in the Aegean were intense already from the 9th-8th millennium BC. The study of the lithic material from Joura (J. Kozłowski, personal communication) has also established the relation with the lithotechnology of the SW Asia Minor (Ataleia region).

The research progress must also clarify the chronological limits of the Preceramic phase which was first established by Theocharis and Milojević in Thessaly. This phase, the duration of which was probably short, does not appear everywhere in Greece, while its lithotechnology is almost identical with that of the Early Neolithic.

Βιβλιογραφία

- Angel J.L., *The people of Lemna II*, 1971, Borsallo C., *The Mesolithic in Europe*, 1990.
- Cullen T., "Mesolithic mortuary ritual at Franchthi cave, Greece", *Antiquity* 69, 1995, 270.
- Elfratiou N., *Aghios Petros*, 1965.
- Δελάνη Ε., "Πρόσρηξη στην προκεραμική", *Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου για τον Δ. Θεοχάρη*, 1992, 100.
- Θεοχάρης Δ., *Η αυγή της θεσσαλικής προϊστορίας*, 1967.
- Θεοχάρης Δ., *Νεολιθική Ελλάδα*, 1972.
- Jacobsen T., "New radiocarbon dates from Franchthi cave", *Journal of Field Archaeology* 1, 303, 1974.
- Koalt J. C., J. Káyan, O. Erol, "Geology and palaeogeographic reconstructions of the vicinity of Troy", στο G. Rapp, J. A. Gifford, *Troy. The Archaeological Geology*, Orid. 1992, 11-41.
- Honed K., "Prehistoric remains on the island of Kythnos", *JAJ* 79, 195, 277.
- Gimbutas M., *Achilleion. A neolithic settlement in Thessaly*, Greece 6400-6000 B.C. 1969.
- Nandris J., "The development and relationships of the earlier 'greek neolithic'", *Journal of the Royal Anthr. Inst.* V, 1970.
- Osdogan M., "Life at Cayonu during the pre-protoneolithic period", *Readings in Prehistory. Studies presented to Haleb Candef*, 1995, 79-100, Istanbul.
- Perles K., *Les industries lithiques taillées de Franchthi. Tome II. Les industries mesolithiques et el Néolithique initial*, fasc. 5, 1990, Indiana University.
- Psychovos O., "Déplacement de la ligne de rivage et sites archéologiques dans les régions côtières de la mer Egée, au Néolithique et à l'âge du Bronze", *S.M.A.P. Astrom forlag* 1988, 172.
- Sampson A., "Excavation at the cave of Cyclope on Joura, Alonnessos", στο E. Alam, *Die Agaische Frühzeit*, 1996, 507.
- Σάμψων Α., "Το σπήλαιο του Κύκλωπα στο Γίουρα Αλοννήσου", στην έκδοση *Νεολιθικός πολιτισμός στην Ελλάδα*, 1996, 58.
- Srejovic D., *Lepenski Vir*, Belgrade 1969.
- Stiros S., "Holocene sea level oscillations and inhabitation history in the Thracian coasts", *Thracia Pontica Civilization and the Sea*, 1994.